

**EGY SAJÁTOS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI KÍSÉRLET A II.
VILÁGHÁBORÚ ALATT
(TORDAS: A SZÖVETKEZETI MINTAFALU
MAGYARORSZÁGON)**

HAJDÚ ZOLTÁN

A PECULIAR SETTLEMENT DEVELOPMENT ATTEMPT DURING THE WORLD WAR II
(TORDAS: THE COOPERATIVE MODEL MUNICIPALITY IN HUNGARY)

In Hungarian settlement policy the "model" was always characteristic and present during the entire process of modernisation. Public institutions and bodies, the churches and the state itself considered the "model creation" as important, therefore model ranches, model ranch schools, model houses or model housing estates, as well as model villages, and later socialist model villages, socialist model towns, etc. all appeared in different periods.

1938 the national centre of the so called HANGYA (ANT) co-operative movement has decided to develop Tordas in Fejér County to cooperative model village in its own investment and with the support of the local society, county administration and the national sectoral administration.

This development process started with a conscious and planned research the different steps of the effective intervention was formulated based upon and in compliance with the structures and demands found. This reconstruction covered the development of the linear infrastructures of the settlement (access roads), fundamental improvement of the existing infrastructure within the settlement (sidewalk, electric lighting, and healthy drinking water) as well as the preparation of the standard design plans for houses.

As regards economic activities the HANGYA has provided an overall model for local economy through the establishment model cooperative and the complete arrangement of the cooperative sector and at the same time it has shaped local society.

The model village was completed by 1940 but could never become a real model after 1945 since the cooperation and cooperatives received a new ideological, political and economic content and finally the HANGYA cooperative movement itself was eliminated.

BEVEZETÉS

A települések döntő többsége hosszú időszak alatt formálódott komplex rendszert képez. Minden település fejlődésében állandó külső környezetként, mintegy peremfeltételként megjelentek az ország társadalmi, gazdasági, politikai változásainak általános hatásai, illetve a területi, települési egyedi vonások, elemek. Az építészeti történeti stílusok leginkább a közösségi építkezések alapján alakultak ki, fogalmazódtak meg. A minta követése, az „utánzás” folyamatosan jelen volt mind az egyének, mind pedig a közösségek életében.

A két világháború közötti időszakban lényegessé vált az a tendencia, hogy a korábbi közösségek (egyházak) és az új ipari nagyvállalkozások (MAORT), az egész országot átfogó közlekedési rendszer (MÁV) épületei, lakás-struktúrája mintaként jelent meg. Az állami építési szabályozások a történeti folyamatban gyakran tűzbiztonsági, majd szélesebb értelemben vett biztonsági kérdésekkel kezdődtek, hogy aztán egyes időszakokban és területeken szinte mindenre kiterjedővé váljanak. Az állam maga is épített (tisztviselő telepek), illetve támogatási politikáján keresztül részesévé vált a falvak átformálásának. Az ONCSA keretében előre tervezett, részben típuslakónegyedek épültek.

A magyar társadalmi tudatban és társadalmpolitikai gondolkodásban a két világháború közötti időszakban a falvak sorsa nemzetpolitikai jelentőségre tett szert. Szabó Dezső 1919-ben megjelent „elsodort”, majd 1936-ban Teleki Pál irányításával és előszavával megjelent az „elsüllyedt”, Fodor Ferenc tollából 1940-ben az „elnemsodort” falu kapott sajátos tartalmat, hogy csak néhány sajátos folyamatleírást, illetve „település láttelepet” említsünk (SZABÓ 1919, FODOR 1940). A magyar szociográfia 1920 és 1945 között még több „állapotképet vázolt fel, illetve típushelyzetet” fogalmazott meg. A falukatató mozgalmak a helyzetfeltárás mellett kísérleteket tettek a falufejlesztés megalapozására is (ELEK 1936, FÉL 1936).

A két világháború közötti időszakban a Hangya szövetkezeti mozgalom egy gazdasági, társadalmi, településpolitikai stb. szempontból nagyon fontos kísérletbe, fejlesztési tevékenységbe kezdett, a modernizáció egyik fontos lépéseként szövetkezeti mintafalu kialakítását határozták el. A választás a Fejér megyei Tordasra esett, ahol a szövetkezeti mozgalomnak jelentős hagyományai voltak, viszonylag közel helyezkedett el Budapesthez, nem egy elmaradott, periférikus település volt.

Nem csak szövetkezeti mintafaluban, hanem „szövetkezeti mintajárás” kialakításában, létrehozásában is gondolkodott a Hangya vezetése. A szövetkezeti mintajárás kialakítása a vidéki modernizációs cél egyik eszköze lett. Az 1940-es évek közepére kialakult a „szövetkezeti Magyarország” egyfajta sajátos, „szövetkezet-hierarchikus” képe: szövetkezeti mintafalu, szövetkezeti mintajárás, szövetkezeti ország.

Az 1945 utáni diktatórikus átalakítás megtagadta a magyar talajon kialakult, s eredményesen és társadalmi legitimitáció mellett – korántsem minden gazdasági és erkölcsi probléma nélkül – tevékenykedő szövetkezeti mozgalmat. Ugyanakkor az 1940-es évek végétől – más tartalommal – ismét megjelent a „szövetkezeti falu”, a „szövetkezeti község”, a „szövetkezeti város” kategóriája a politikai-ideológiai mintateremtés folyamatában.

A két világháború közötti faluirodalom jó néhány alkotása újra megjelent a szocialista korszakban, illetve a rendszerváltás után. A Tordas szövetkezeti mintafalu formálást bemutató és dokumentáló hatalmas monográfia azonban nem. Ebben feltehetően csak mellékes szerepet játszott az, hogy a

mintateremtés egyik jelentős közreműködője, a kötet összeállítója (Wünscher Frigyes 1892–1946) megítélése körül a rendszerváltás óta is konfliktusok vannak.

1. SZÖVETKEZETI MINTAFALU A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Ha valaki csak sztereotip módon tekint a könyvek címére, azt gondolhatja, hogy valami elírás történt, hiszen hogyan lehetne 1943-ban „szövetkezeti mintafalu” létrehozásáról önálló kötetet megjelentetni.¹ A korszak és a könyv címe, és jelzett tartalma látszólag „nem fér össze”, de csak látszólag. A magyar szövetkezeti mozgalom nem a szocializmus időszakának a szülötte, hanem a magyar vidéki modernizáció egyik szerves jelensége volt a 19. század végétől, a 20. század első felében szélesebb körben és hatásmechanizmussal kibontakozva.

A szövetkezeti mozgalom kibontakozását és kiszélesedést csak néhány számmal szeretnénk szemléltetni: 1898-ban 29, 1906-ban 676, 1914-ben 1276, 1922-ben 1969 szövetkezet működött az országban. A Hangya az ország egyik legszerteágazóbb szervezetévé vált, gazdasági tevékenysége mellett Budafokon, majd másutt is Hangya munkásházakat, munkáslakásokat is épített.²

A Károlyi Sándor (1831-1906) által elindított szövetkezeti mozgalom egyik ideológiai képviselője, és gyakorlati végrehajtója Balogh Elemér (1871-1938) volt. Ezért róla, s nem Károlyi Sándorról nevezték el a tervezett, majd kialakított mintafalut. Nem csak szobrot készítettek róla, valódi emléket állítottak neki „... egy magyar falut szövetkezeti szempontból tökéletesen kiépítünk, ezzel szövetkezeti mintafalut teremtünk s azt Balogh Elemérről nevezzük el” (WÜNSCHER 1943, p. 19.).

Ha csak a szövetkezeti mintafalu kialakításának közvetlen előzményeit nézzük – s nem térünk ki a magyar szövetkezeti mozgalom teljes történeti, részben településtörténeti összefüggéseire³ – akkor azok 1938-ban gyökereznek. Több korábbi elméleti elgondolás után ekkor vetődött fel a

¹ A szövetkezeti mintafalu megteremtésének teljes folyamatát szinte mindenre kiterjedően, grafikonokkal, diagramokkal, térképekkel, táblázatokkal, fényképekkel gazdagon dokumentálta Wünscher Frigyes.

² A „HANGYA” Termelő-értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve, Budapest 1923 részletesen dokumentálta a szövetkezeti mozgalom kialakulásának és fejlődésének folyamatát.

³ A „HANGYA” mozgalom, gazdasági vállalkozás és szövetkezeti intézményrendszer a kialakulásától kezdve egyfajta keresztény erkölcsi kiindulást is képviselt. A „keresztény gazdaság” a szociális érzékenységet is magában foglalta. Az I. világháború végétől – kezdetben a gazdasági verseny elemeként, majd országos és helyi politikai szinten is – az antiszemitizmus is megjelent a szövetkezeti intézményrendszer működésében. A magyar zsidóság kifosztásában a HANGYA nem vett közvetlenül részt, de áttételesen igen.

szövetkezeti mintafalu kialakításának konkrét, gyakorlati kérdése (WÜNSCHER 1937).

A szövetkezeti mintafalu létrehozásának céljaként, koncepcionális háttereként a következőket fogalmazták meg:

- azon szövetkezeti létesítmények bemutatása, amelyek gyakorlati alkalmazásukkal elősegítik a falu anyagi és erkölcsi jólétének fokozását,
- az elméletben megfogalmazott elképzelések gyakorlati kipróbálása, az ideák ellenőrzése élő közegben,
- a mintaszerű gazdálkodás elősegítése,
- a szövetkezeti mintafalu élete, sikere másutt is bemutatható legyen, hogy az „elmélet és a gyakorlat összekapcsolva” milyen eredményeket mutathat fel egy falu életében.

A terv kivitelezésére 1938. szeptember 22-iki ülésén a Hangya Szövetkezeti Központ „Szövetkezeti Tanulmányalapot” létesített, hogy a szükséges tevékenységet, beruházásokat finanszírozni tudják. A Tanulmányalap választmányába a magyar társadalom különbözőrétegeinek képviselőit hívták meg (egyházi, gazdasági, politikai élet országos és megyei személyiségei, egyetemi oktatók, „vidékfejlesztők” stb.), köztük meghívásra került és azt elfogadta Fodor Ferenc geográfus, egyetemi tanár is (<http://www.tordas-ert.hu/>).

A Budapesthez közeli, Fejér megyei Tordast azért választották a „kísérlet helyszínének”, mert bonyolult vallási, társadalmi összetételű volt, s egyben jelentős belső, csoportos és egyéni problémákkal küzdött a mindennapi gazdálkodásban. Budapestről viszonylag könnyen elérhető volt (ez szempont volt a tervezők, közreműködők részéről), így a látogathatósága is biztosítható volt.

2. TORDAS FÖLDRAJZI HELYZETE ÉS TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSÁGAI

A projekt elindítói úgy vélték, hogy minden beavatkozás, tervezés, átstrukturálás legfontosabb előfeltétele az adott település földrajzi helyzetének, lokális erőforrásainak a számbavétele. Tordas legegyszerűbb adatai: nagyközség Fejér megye Váli járásában. Lakosai magyarok, számuk 1205. Vasútállomása Martonvásár, távolsága 4 km. Posta, távírda helyben. E rövid, lexikonszerű kiinduló pont lényegében csak a legegyszerűbb adatokat jelenítette meg.

A község földrajzi adottságai alapvetően jók, mind környezetében való fekvése (lokális helyzeti energiák), talajösszetétele, vízrajza, éghajlata előnyös (helyi energiák), kedvező az intenzív mezőgazdaság számára. A korabeli magyar földrajztudomány eredményeit nagyrészt integrálták a község földrajzi

helyzetének megfogalmazásakor. (Légi felvételeket is alkalmaztak a település földrajzi helyzetének teljes megismeréséhez.)

Tordas Árpád-kori település volt, a mintafalu szempontjából története csak a tekintetben meghatározó, hogy a török hódoltság időszakában pusztává vált, s mintegy 100 évig lakatlan pusztaként tartották számon. A falut Sajnovics Mátyás (a Sajnovics család jelentős szerepet játszott a magyar tudománytörténetben is, különösen Sajnovics János) telepítette újra.

Tordas története egyedi sajátosságokat is mutatott:

- Tordas magánföldesúri telepítés eredményeként jött létre,
- az 1713-ban megkötött „újraterelítési szerződésben” nem német, hanem felvidéki magyar telepesek érkeztek a „megülésre”,
- a telepes lét megkezdése nem volt egyszerű, gazdasági, jogi, társadalmi kérdések, perek egész sora jelent meg,
- az újraterelítéskor alkalmazkodtak részben a korábbi települési nyomokhoz, de még inkább a szűkebb környezeti adottságaihoz, így nem saktábla alaprajzú település jött létre, hanem soros beépítésű szalagtelkes.

Tordas újraterelítés utáni fejlődéstörténete a magyar falu modernizációs folyamatainak bonyolult keresztmetszetét adta. Minden országos szintű gazdasági, társadalmi, politikai változás természetesen „begyűrűzött” Tordasra. A modernizáció az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után részben felgyorsult, részben pedig a településen belüli társadalmi, gazdasági, szociális differenciálódás folyamatait erősítette fel.

Tordas az ország első Hangya Szövetkezetének létrehozása után hat évvel 1905 áprilisában létrehozta saját szövetkezetét. A helyi szövetkezet fokozatosan három „üzletágra” (fogyasztási, értékesítő, termelő) tagolódott. A szövetkezet boltja már az I. világháború előtt is a falu életének egyik lényegi elemévé vált. 1914-ben felépült a helyi szövetkezeti székház is, mely a falu egyik kultúra- és művelődésszervező intézményévé vált. Az 1930-as években a szövetkezet és a szövetkezés motorja a helyi evangélikus lelkész, a nők bevonásának szervezője a lelkész felesége volt.

A falu helyi társadalma bonyolult, az egyének családtörténeti „emlékezete” maga is bonyolult módon alakult: „Ha idősebb embereknél érdeklődünk származásuk iránt, színmagyar nevéktől azt a választ kapjuk, hogy őseik tótok voltak. Ugyanakkor kimondottan tótnévű tiltakozik hasonló gyanúsítás ellen, mert ősei legjobb tudomása szerint magyarok voltak” (uo. p. 89.).

A falu vallási tagolódása (evangélikusok, katolikusok) a tót és a magyar népesség egyidejű megjelenésére utaltak. A kutatás és a fejlesztés során az identitási kérdéseket folyamatosan a humán erőforrás részeként kezelték.

A zsidóság 1753-tól volt jelen a faluban, lélekszámuk és arányuk nem volt sohasem jelentős (1890-ben 17 fő volt a maximum), de „... a falu életében

komoly szerepet játszottak. Jó ideig ők a kereskedők, közvetítők, nagyrészt tőlük függött az értékesítés. A kocsmajog is a kezükben volt” (uo. p. 114.). 1938-ban a település egyetlen zsidó családja elköltözött, a családfő Amerikába távozott.

A falu belső demográfiai folyamatai alapvetően nem tértek el az országos tendenciáktól, de a születések számának folyamatos csökkenése egyedi viszonyokkal is kapcsolatban volt. Nem csak az I. világháború deformációs hatása nyilvánult meg ebben, hanem a gazdasági korlátok egyre tudatosabb tudomásul vétele is. A Hangya a szövetkezeti mozgalom egyik céljaként fogalmazta meg a faluban a demográfiai folyamatok kedvezőbbé tételét.

A település életének egyik folyamatosan felvetődő kérdése a lakóházak építése, a mezőgazdasági létesítmények községen és telkeken belüli elhelyezése volt. A község hagyományos lakóházai sem a helybeliek, sem pedig a felmérést végző építész és néprajzos szakemberek szerint nem igazán képviseltek népi jelleget és értéket. Ugyanakkor Budapest közelsége miatt a két világháború között megjelentek a „városi lakóház-utánpótlások”. Ezek a házak csak részben képviselték a modernitást a helyi környezetben, ugyanakkor jelentős erőforrásokat kötöttek le.

A nagy helyi kérdés az volt, hogy a helyi mezőgazdasági tevékenységhez, a helyi iparosoknak, a helyi intelligenciának milyen a modern lakóház iránti igénye, hogyan lehet úgy modernizálni a települést, hogy az megfeleljen lakó- és termelési funkciójának. A település belső fejlesztésének folyamatában a falu településmorfológiája, alaprajza kis mértékben folyamatosan módosult.

A falu foglalkozási szerkezetét az őstermelés határozta meg. A társadalom egyik gazdasági sajátosságaként fogalmazták meg, hogy a birtokos osztállyal szemben a mezőgazdasági cselédek és munkások alkották a többséget az őstermelők csoportjában. A falu birtokszerkezetében egyszerre van jelen az uradalmi nagybirtok, és a gazdatársadalom, a nagy és közepes nagyságú birtokszerkezet. A vegyes szerkezet történelmi örökség és kiinduló adottságként jelent meg, illetve került számbavételre.

A Hangya létrehozta szövetkezeti mintagazdaságát a szövetkezeti mintafaluban. Nem nagy területen, de példát mutatott az okszerű és eredményes gazdálkodásra. A helyi gazdatársadalom nem minden tekintetben volt képes elszakadni a gazdálkodási hagyományoktól.⁴

⁴ A szövetkezeti mintafalu létrehozásáról nem csak a Hangya anyagai számoltak be (a Hangya Újság szinte folyamatosan nyomon követte a kísérlet alakulását), de az országos sajtó is. A Magyar Nemzet 1938. december 16-dikái száma a 8. oldalon viszonylag részletes és korrekt információkat közölt a folyamat indulásáról és kibontakozásáról.

3. A MEGOLDÁSRA VÁRÓ FELADATOK SZÁMBAVÉTELE AZ ÁTALAKÍTÁSI FOLYAMAT ELŐTT

A helyzetfeltárás kiterjedt az általános községi, a népjóléti, a népművelődési a mezőgazdasági, a vagyoni és szövetkezeti feladatok teljes körű számbavételére, a helyi adottságok és erőforrások megfogalmazására.

A településen rögzített, a helyi szereplőkkel egyeztetett megoldásra váró feladatok széles spektruma jelent meg. Ezek egy része az „általános községi feladatok” közé volt sorolva (utak, fásítás, községépítés, egészséges ivóvíz). Ezeket a feladatokat a község egészére kellett végiggondolni.

Külön részletezték a népjóléti (egészségvédelem, szövetkezeti népjóléti szervezet, egészséges táplálkozás, korszerű építkezés, korszerű otthon kialakítása, egészséges vízellátás, villamos energia használata) kérdéseit. A népjóléti feladatok így nagyon széles kört fogtak át.

A népművelődési feladatok között a gazdasági és szövetkezeti oktatás, az iskolaszövetkezet, a testnevelés és levante ügy, a gazdakör és a könyvtár, a kultúrterem, a mezőgazdasági oktatás és a mintagazdálkodás került elő.

A mezőgazdasági és általános feladatok között sorolták fel a szövetkezeti major és mintagazdaság, a földművelés, az állattenyésztés a baromfityénység, a tollértékesítés, a gyümölcs- és szőlőtermelést, a méhészetet és a háziipart.

A vagyoni és szövetkezeti feladatok felsorolása is átfogóbb volt: biztosítási kérdések, általános szövetkezeti elvek helyi megjelenése, a fogyasztási, értékesítő- és termelőszövetkezeti, a hitelszövetkezeti tejszövetkezeti feladatok számbavétele és rögzítése.

4. A SZÖVETKEZETI MINTAFALU KIALAKÍTÁSÁNAK FOLYAMATAI

A földrajzi adottságok értékelése, a történelmi fejlődés felvázolása, a beavatkozás előtti alaphelyzet, a feladatok szinte mindenre kiterjedő felmérése után került sor a beavatkozási folyamat (Szövetkezeti munka – szövetkezeti mintafalu) programjának megvalósítására. A ma sokat emlegetett „helyi fejlesztés”, „helyi gazdaságfejlesztés”, a „falufelújítás” szempontjából szinte ma is példa értékű lehet a program tudatos végrehajtása.

A községépítés – községépítés tekintetében a legegyszerűbb feladat a közlekedési feltételek alapvető megjavítása volt. Részben központi támogatással, részben helyi erőből sor került a Tordas – Martonvásár közötti makadámút megépítése, a balatoni-budapesti főútra való bekapcsolódás megteremtésére 1941-ben. Büszkén kommunikáltak kifelé és befelé, hogy az akkori ország 6500 települése közül mindössze 1335 rendelkezik minden szempontból (személyközlekedés, teherfuvarozás) megfelelő bekötőúttal.

Nem csak a külső közlekedési kapcsolatokat javították meg alapvetően, hanem a község belső infrastruktúráját is fejleszteni, modernizálni kívánták. A betonjárda építése révén (965 méter) a község belső területét tették mindenkor tisztán, sár nélkül elérhetővé, használhatóvá. A falu többi részén – a tervek szerint – majd a lakosok építik meg a saját járdájukat, a község gyarapodásának eredményeiből.

A belterület „zöldítését” és pormentesítését több száz diófa ültetésével oldották meg. A községbe bevezető út, a község belső útjai, sőt a cigánytelep is (bár a cigányokat anyagi áldozatok vállalásával – a megye 855, a Hangya 2145 pengős hozzájárulásával - Bicskére kitelepítették a faluból, nem illettek bele a szövetkezeti mintafalu koncepciójába, nem voltak hangyaszorgalmúnak tekintve) rövid idő elteltével zöldbe borult tavasztól ősziig. Lényegesen megváltozott így a község külső megjelenése.

Felülről indított, de azonnal alulról továbbvitt társadalmi kezdeményezéseket (csoportképzéseket) indítottak el. A népjólét tudatos fokozásával, a közműveltség szintjének jelentős emelésével a helyi humántőke megerősítése volt az alapvető cél. Át kívánták alakítani, szövetkezetesíteni kívánták a helyi mikro-társadalmat. Öntudatos és igényes gazdátársadalmat akartak formálni, s ebben lényegi szerepet tulajdonítottak a nőknek. A helyi nőmozgalom szervezője az evangélikus lelkész (aki a helyi szövetkezet elnöke is volt egyben) felesége lett. Valláskülönbség nélkül, a falu érdekében kívántak tevékenykedni. A korszak egésze szempontjából volt üzenete annak, hogy a nők a helyi társadalmi mozgalom lényeges szereplőivé váltak. Tevékenységükhöz külső és belső támogatása számíthatnak.

A helyi egészségfejlesztés kiemelt szerepet kapott. A belügyminisztérium – tekintettel a faluban folyó szerteágazó munkára – zöldkeresztes központtá jelölte ki Tordast. A faluban szövetkezeti egészségházat, s az azzal egybeépített napközi otthont hoztak létre, melyek közvetve a nők munkába állását is elősegítette. A körorvos heti egyszer gyermek- és terhesrendelést tartott. Az egészséges táplálkozás tudatosítása, gyakorlati bevezetése a napközis ellátásba élesen ütközött a tradicionális étkezési szokásokkal.

A Hangya családi házak és munkásházak (tömbházak) „alaptípus terveit” dolgoztatta ki országos elképzelések keretében. A Hangya-házak korszerű anyagokból, hosszú távra épültek az ország néhány pontján, de csak kis számban. Tordason sem a házat építők, sem pedig a kivitelező mesterek nem fogadták szívesen az ingyenes tervrajzokat. Attól tartottak, hogy a modern, egészséges ház sokba kerül. Így az 1938-1942 között helyben felépült házak „... még nem olyanok, hogy azokat kedvünk és tervünk szerinti követendő példaként fényképekben bemutassuk” (uo. p. 327.)

Ennek ellenére a Hangya úgy vélte, hogy a saját építkezései révén hatott a helyi építkezési folyamatokra. A tervbe vett szövetkezeti építkezések „helyi egyeztetései után” úgy döntöttek, hogy Tordason a szövetkezeti építkezések

során a tömbházaktól tartózkodni kell, Tordas helyi társadalma nem fogadja el a tömbházakat.

A községi bíró magánház építkezésétől várta a Hangya azt, hogy a helyi lakosság el fogja fogadni a családi házakra vonatkozó javaslataikat: „A főútvonalon épül meg ez a ház. Tudjuk, szépsége és alkalmassága miatt követendő példa lesz” (uo. p. 328.)

A házak ajánlott terveinek dokumentációja mellett (négy alaptípus, több változattal) a szövetkezet 6 féle kerítéstervet is köröztetett a faluban. A háborús nehézségek fokozódása, a pénz-szűke miatt ezekre mérséklet helyi igény fogalmazódott meg. Nem a kerítés milyensége lett a legfontosabb szempont a Tordasiak számára.

Nem csak a községre, a házakra, a kerítésekre, hanem a házak berendezésére is kiterjedt a szövetkezeti figyelem, illetve a tervezés. A berendezési tárgyak (bútorok) célszerűsége (beépített bútorok) a falusi háztartás modernizálását szolgálta. (Ugyanakkor a változatok ellenére az uniformizált struktúrákban való gondolkodás, a „tömegtermelés előnyeinek a kihasználása” szinte az 1950-es évekre emlékeztet.)

Az egészséges ivóvízzel való ellátás kardinális kérdésként vetődött fel. A falu egésze nem rendelkezett ivóvíz ellátással, csak a szövetkezet által megépített új létesítmények kaptak egészséges ivóvizet a saját maguk által fúratott kutakból. A szövetkezet a saját ingatlanai esetében gondoskodott a zárt szennyvízelvezetéséről is.

A műveltség fokozása érdekében a szövetkezeti oktatás kiszélesítése mellett döntött a szövetkezet. Az oktatás során filmvetítésekkel mutatták be a Hangya országos rendszerét, tevékenységének minden elemét. Az országos ismeret és folyamatokat helyben kívánták kibontakoztatni, adaptálni. Ebben a Hangya körzetvezetője, illetve gazdaköri előadásai játszottak fontos szerepet.

Az elemi iskolában fogyasztási, termelő- és értékesítő iskolaszövetkezetet alapítottak, hogy a gyermekek kis koruktól kezdve megismerjék a mezőgazdasági tevékenységet és a szövetkezeti mozgalmat. Úgy vélték, hogy a jövő a szövetkezeti mozgalomé, ennek érdekében a gyermekeket szövetkezeti szellemben és értékrendben kell szocializálni.

A korszak közvetlen „jelenlétét” hozta a szövetkezeti leventeotthon felépítése. A háborúra nem csak a fiúkat, hanem a lányokat (leventelányok) is fel kívánták készíteni. E mellett a lányok felkészítésében kitüntetett szerepet kapott a gazda-asszonyi és anyai szerepre való felkészítés.

A műveltség fokozásának kitüntetett terepe lett a gyakorlati mezőgazdasági oktatás szinte mindenre történő kiterjesztése. A szövetkezet telepet épített fel a Martonvásárra vezető úton. A telep épületei korszerűek, infrastrukturális ellátottsága magas szintű volt. Az oktatásban részt vevők saját otthoni környezetükhöz képest más minőségű feltételekkel ismerkedhettek meg.

A mintafalu fejlesztésének egyik sajátos következményeként kell megfogalmazunk, hogy a szövetkezeti telepen dolgozó cselédek a számukra megépített korszerű, bár kicsi cselédházakban sajátos módon magasabb lakókörnyezetben éltek, mint Tordas gazdacsaládjainak többsége. (A cselédházakhoz minta disznóól és baromfi ól is épült.)

A modernitás rendszer-jellegű épülésének elemei között (a gazdálkodás, a lakókörnyezet korszerűsítése, a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, az egészséges ivóvízzel való ellátás kiszélesedése) mellett lényegi szerepet játszott a villamos-energia szélesebb körű használatának lehetővé tétele. A gazdák a saját jövedelmeikhez képest folyamatosan magasnak találták az árat, de ennek ellenére folyamatosan nőtt a bekapcsolt házak száma. A szövetkezet a maga ingatlanjainak teljes körét villamosította, így mintegy „világító ablakot mutatott” a falu minden lakosa számára.

Tordas elsőként csatlakozott a vitéz Surányi Unger Tivadar egyetemi tanár által elindított és szervezett „villamos mintafalu” országos mozgalomhoz, mely a vidék és falvak villamosításának felgyorsítását tűzte ki célul, a „jó gyakorlatok, minták és példák” bemutatásával.

A megvalósított szövetkezeti beruházások (mintatelep, mintamajor, mintagazdaság) jelentős mértékben kihatottak a helyi földművelés, állattenyésztés, baromfityénység, a tollértékesítés, a méhészet és a háziipar eredményességének a javulására.

A szövetkezet – központi támogatással – jelentősen előre lépett Tordason a fogyasztási, az értékesítő és a termelőszövetkezeti ágak kiépítésében, az új szövetkezeti székház felépítésével a falu motorjává vált. A hitelszövetkezet és a tejszövetkezet megtette az első lépéseit.

Tordas szövetkezeti mintafaluként fogalmazódott meg, s vált is azzá a korabeli lakosok és szövetkezeti vezetők szerint, de különleges létesítmények is létrejöttek, amelyek nem feltétlenül válhatnak majd a későbbiekben általánossá.

Tordas modernizációs kísérlete felkeltette az érdeklődést mind az országon belül, mind pedig külföldön. A települést – alapvetően Hangya Központ által is tudatosan szervezve – folyamatosan látogatták a különböző magyar szövetkezeti és társadalmi mozgalmak képviselői. Magas szintű (agrárminiszteri, államtitkári) külföldi delegációk érkeztek szinte folyamatosan, elemezték a mintafalu másutt is hasznosítható eredményeit.

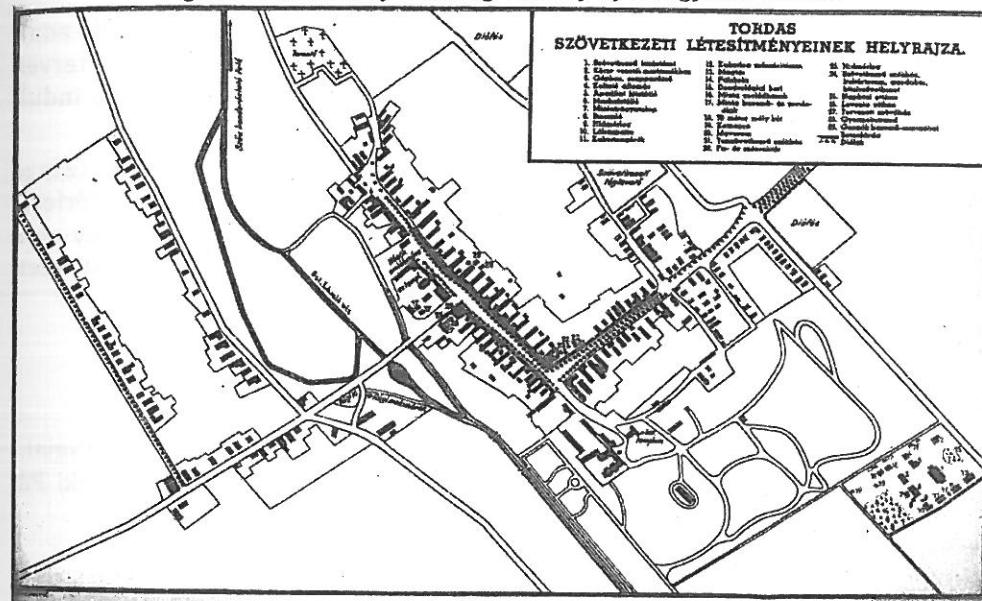
5. A SZÖVETKEZETI MINTAFALU FEJLESZTÉSI SIKEREINEK TOVÁBBVITELE (MINTAJÁRÁS PROGRAM)

A Hangya (részben Tordas fejlesztési-fejlődési eredményei alapján) a földművelésügyi minisztérium és Komárom megye vezetésének támogatásával,

Magyary Zoltán egyetemi tanár, a Magyar Közigazgatási Intézet igazgatójának a kezdeményezésére és közreműködésével a megye két járását (tatai, gesztesi) szövetkezeti mintajárássá kívánta fejleszteni 1942-től. A Hangya vezetése úgy vélte, hogy a tordasi siker továbbvihető járási szintre is.

„A mintajárás létesítésének kitűzött célja, hogy a közigazgatás a tudománnyal és a gyakorlati gazdasági élettel, valamint a szövetkezéssel összefogva oldja meg azokat a kérdéseket, amelyek a két járásban felmerülhetnek” – fogalmaztak az induláskor (uo. p. 442.) A munka indulásaként a Hangya vetőmagtisztító gépeket, sárgarépa szárító üzemet segített létrehozni, keltetők telepítését készítette elő, s megkezdte Tatán a Szövetkezeti Népfőiskola építését. Minden községben megalakult a gazdakör a Faluszövetség keretében, a Hangya szerelte fel a közösségi helységeket rádióval, könyvtárral, fizetett elő gazdasági lapokra.

1. ábra: Tordas, a szövetkezeti mintafalu szövetkezeti átépítése
Figure 1: Results of building activity of Hangya in Tordas

A munka tervszerű irányítására létrehozták a Komárommegyei Szövetkezeti Mintajárás Bizottságot, s elkészítették működési szabályzatát. A Bizottság elnöksége kapta azt a feladatot, hogy részletesen kidolgozza a szövetkezeti mintajárás fejlesztés mindenre kiterjedő irányelveit, összeállítsa és egyeztesse a mintajárás fejlesztés hosszú távú és rövidlejárátú fejlesztési folyamatait.

ÖSSZEGZÉS

A „minta” kérdése a két világháború között részben általános (milyen mintákat követhet az ország, melyek azok a másutt megfogalmazott értékek, megalapozott társadalmi, gazdasági, politikai, települési struktúrák, melyek Magyarországon sikeresen adaptálhatóak) részben pedig konkrét jelleggel fogalmazódott meg az országban (minta iskola, minta tanya, minta ház, minta falu, minta város). Az állam a minta tanyasi iskolák rendszerének kiépítését jelentős anyagi erőforrásokkal támogatta.

Tordas „a szövetkezeti mintaközség” kiépítése a Hangya „saját vállalkozása” volt. Már a munka indulásakor világos volt mindenki számára, hogy külső erőforrások, külső innováció és magas szintű tudás nélkül csak nehezen és nagyon hosszú idő alatt fog modernizálódni a magyar falu. A magyar falunak nem agrárrollóra, hanem pozitív redisztribúcióra van szüksége ahhoz, hogy meginduljon a belső gazdasági, társadalmi, infrastrukturális modernizáció útján.

Tordas szövetkezeti mintaközségként való kiépítése az eredeti adatfelvételezéstől a helyi gazdatársadalom meggyőzésén át a kiviteli tervek elkészítésén keresztül széles, s valódi társadalmi egyeztetések kertében indult meg, illetve folyt.

Tordas szövetkezeti mintafalu nem előzte meg korát, hanem a 20. század első fele vidéki magyar modernizálásának egy sajátos esetét, sikeres kísérletét képviselte. Nem a tordasiakon, s nem a Hangya mozgalmon múltott, hogy nem válhatott a minta tömegesen példává. Az államszocialista időszak szövetkezeti mintafalvai más értékrend mellett formálódtak.

IRODALOMJEGYZÉK

- ELEK P.** etc. (A Pro Cristo Diákok Háza Falukutató Munkaközösségének Tagjai.) (1936): Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Gróf Teleki Pál előszavával. Budapest, Sylvester Nyomda.
- FODOR F.** (1940): Az elnemsodort falu (Tenke). Budapest, Athenaeum.
- FÉL E.** (1936): Kocs 1936-ban. Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem.
- JANÓ Á.** (1963): Hajdúvid (Egy szocialista falu kialakulása). Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, No. 4.
- KISS I.** (1941): A szociális vármegye. A Komáromvármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet működése. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet.
- MAGYARI M.** (2009): Tanyaközpontból szocialista falu. (Ebes a helyi sajtóban). In: Vidéki életmódváltozások a 20. században, pp. 119-132. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
- NÉMEDI D.** (1985): A népi szociográfia, 1930-1937. Budapest Gondolat.

SZABÓ D. (1919): Az elsodort falu. Budapest, Táltos Kiadó.

WÜNSCHER F. (1937): Keresztény erkölcs és nemzeti gondolat a gazdasági életben. Budapest, Hangya Újság Könyvtára.

WÜNSCHER F. (1940): Szervezett agrárértékesítés. Budapest, Csáthy Ferenc Rt.

WÜNSCHER F. (1943): Tordas, a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu. Debrecen-Budapest, Csáthy Ferenc.

A „HANGYA” Termelő-értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. A „HANGYA” saját kiadása. Budapest, 1923.

Tordas Értékmegőrző, Kulturális Egyesület. <http://www.tordas-ert.hu/>

Tordas Önkormányzat honlapja. <http://www.druss42.hu/tordas/>